

В. П. Феннич*

ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРИ ФАКТИЧНОЇ ОСНОВИ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ

Доказовим презумпціям присвячено чимало наукових досліджень, які в основному стосуються розуміння природи доказових презумпцій, аналізу її ознак та функцій, розмежування доказових презумпцій з іншими подібними правовими явищами. Багато матеріалу присвячується питанням класифікації доказових презумпцій та описуванню змісту окремих видів презумпцій. Але попри те, що доказова презумпція виступає об'єктом пильної уваги наукових кіл, дослідження, що розкривали б внутрішню форму цього правового утворення, фактично не проводилися.

Наукові праці, які присвячені аналізу структури доказових презумпцій як правового явища, можна поділити на дві групи: ті, які описують логічну структуру презумпцій¹; ті, які мають відношення до правової структури доказових презумпцій². Дослідження правової структури доказових презумпцій безпосередньо пов'язано з вивченням логічної структури правових презумпцій, саме тому правильне розуміння останнього буде обумовлювати адекватне виділення необхідних елементів структури доказової презумпції як правового явища. На цей аспект дослідження правової структури презумпції вказував Ю. О. Серіков, який критикував підходи авторів, що описували таким чином логічну структуру презумпції у цілому і не враховували наявність у праві неспростовних презумпцій³.

Якщо логічна структура правових презумпцій вивчена на належному рівні, то правова структура доказових презумпцій фактично залишається "білою плямою" у науці цивільного процесуального права. Більшість авторів, які згадують про правову структуру доказових презумпцій, обмежуються тим, що вказують на наявність фактів, які обумовлюють дію презумпції та презюмованих фактів⁴. Окремі автори відображають внутрішню форму доказових презумпцій як правового явища через їхнє функціональне призначення та механізм використання у цивільному судочинстві. Зокрема, О. В. Баулін, дискутуючи про матеріально-правове та процесуальне значення презумпцій, вказує на їх двоякий характер: з одного боку, це процесуальне правило, що розподіляє доказові обов'язки, а з іншого — припущення про існування факту⁵. У подальшому він це називає елементами змісту доказових презумпцій⁶. На нашу думку, такий підхід неприпустимий, оскільки в цьому разі мається на увазі доказова презумпція як цілісне правове утворення і значення її окремих елементів на фоні дії презумпції не виділяється. Таким чином, необхідність дослідження правової структури доказових презумпцій є актуальною і вкрай важливою для розуміння багатьох питань, що пов'язані з доказовими презумпціями.

Тому *метою статті* виступає виділення елементів правової структури доказових презумпцій та їх взаємозв'язків між собою та доказовою презумпцією в цілому, що дасть можливість побачити внутрішню форму цього правового явища. Необхідність структурного підходу до аналізу доказових презумпцій має важливе теоретичне та практичне значення. Воно буде проявлятися у тому, що виявлення елементів структури доказових презумпцій, які використовуються при вирішенні цивільних справ сприятиме кращому вирішенню ряду теоретичних завдань (вияснити сутність такого правового явища як доказові

© Феннич В. П., 2008

* викладач кафедри цивільного права і процесу Закарпатського державного університету (м. Ужгород)

¹ Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 9; Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. 01. — М., 2006. — С. 49-59; Сериков Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 15-18 та ін.

² Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 9; Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. — М.: Городец, 2004. — С. 225-227; Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 24 та ін.

³ Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 17-18.

⁴ Бабаев В. К. Указ. работа. — С. 9; Качур Н. Ф. Презумпции в советском семейном праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Свердловск, 1982. — С. 16; Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 24.

⁵ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 225.

⁶ Там же. — С. 227.

презумпції, зрозуміти зміст її функції, пояснити окремі підходи по класифікації доказових презумпцій) та пов'язати ці знання з практичними потребами (допоможе визначити механізм використання доказових презумпцій, їх взаємодію з іншими правовими утвореннями, наприклад, предметом доказування, судовим рішенням тощо).

Якщо відштовхуватися від логічних ознак доказових презумпцій, то вони (презумпції) мають свою *основу*, на якій базується будь-яка презумпція. Висновок про основу доказових презумпцій виводиться із індуктивного характеру їх утворення. Так, описуючи метод утворення презумпцій, В. К. Бабаєв вказує, що основою припущення є зв'язок факту наявного з фактом, що припускається ...⁷; враховуючи те, що презумпція утворюється методом неповної індукції, то її спростування відбувається в силу невідповідності її конкретному факту, реальне існування якого не викликає сумнівів⁸.

Зі сказаного можна зробити висновок, що доказова презумпція має *фактичну основу* в своїй конструкції, де можна виділити три види фактів:

- 1) факти-підстави дії презумпції;
- 2) презюмований факт;
- 3) факти, що спростовують презумпцію.

Вказані факти перебувають у взаємозв'язку між собою та мають відношення до доказової презумпції у цілому, що перетворює їх на *елементи структури* фактичної основи доказових презумпцій. Адже, як зазначається у правовій літературі елемент, будучи частиною певного цілого, являє собою не “чисту” ізольовану частину, а розглядається в *комплексі її зв'язків* (виділено нами — В. Ф.) з іншими частинами цілого та з самим цілим⁹.

Взаємодія виділених видів фактів як структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій між собою пояснюється із урахуванням логічної природи цього правового явища. Спостереження за життєвими процесами суспільства дає можливість підмітити, що окремі предмети та явища (факти), які вивчаються в одних і тих же самих умовах перебувають у взаємозв'язку між собою, який повторюється, якщо умови спостереження не змінюються. Характер взаємозв'язку в такому разі набуває закономірності, внаслідок чого створюється найбільш звичний порядок предметів та явищ (фактів). У подальшому це дає можливість робити припущення, що вказаний звичний порядок предметів та явищ (фактів) завжди має місце при незмінності умов їхнього спостереження навіть, якщо не всі факти вказаного взаємозв'язку вдається встановити. Можливість невстановлення взаємопов'язаних між собою фактів може бути викликана специфікою життєвих процесів, де предмети та явища не завжди є очевидними. Саме тут і буде мати важливе значення закономірна взаємодія явищ та предметів (фактів): для того, щоб робити припущення про існування неочевидного факту, необхідно переконатися в існуванні іншого, пов'язаного з ним очевидного факту. У цьому відношенні перші два види фактів фактичної основи доказових презумпцій: факти-підстави дії презумпції та презюмований факт перебувають між собою в закономірному зв'язку. Причому вказаний зв'язок є *взаємообумовлюючим*: встановлення фактів-підстави дії доказової презумпції як очевидних фактів обумовлює припущення про існування презюмованого факту як неочевидного. Специфікою вказаного взаємообумовлюючого зв'язку є те, що він є типовим¹⁰, а тому доказуванню не підлягає.

Методом утворення доказових презумпцій виступає неповна індукція¹¹, що й відобразилося на специфіці елементів структури фактичної основи доказової презумпції. Така специфіка проявляється у необхідності запровадження ще одного структурного елемента — факту (фактів), що спростовує презумпцію. Виділення факту спростування презумпції пов'язується з тим, що судження про закономірність взаємозв'язку предметів та явищ зроблено шляхом простого перерахування тих предметів та явищ, де вказана закономірність спостерігалася, але такий перелік не є вичерпним. У силу цього не можна

⁷ Бабаєв В. К. Указ. работа. — С. 8.

⁸ Там же. — С. 10.

⁹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). — М.: Аванта+, 2001. — С. 198.

¹⁰ Бабаєв В. К. Указ. работа. — С. 9.

¹¹ Кузнецова О. А. Презумпции в Российском гражданском праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Екатеринбург, 2001. — С. 14.

виключати тієї можливості, що можуть існувати предмети та явища, де така закономірність не буде проявлятися (зміна життєвих процесів, ознак предметів та явищ тощо). Факт спростування презумпції перебуває у взаємодії з іншими елементами структури фактичної основи доказової презумпції: презюмованим фактом та фактами-підстави дії презумпції. Якщо останні два види фактів перебувають у взаємообумовлюючому зв'язку (факти-підстави дії презумпції та презюмовані факти), то факт (факти) спростування презумпції з вищевказаними фактами перебуває у *взаємовиключаючому зв'язку*: його встановлення не дає можливості робити припущення про існування презюмованого факту. Факт, який спростовує презумпцію з фактами-підстави дії презумпції та презюмованим фактом, може перебувати як в безпосередньому, так і в опосередкованому зв'язку. Так, такий факт може прямо заперечити презюмований факт або зробити це опосередковано шляхом безпосереднього спростування фактів-підстави дії презумпції. Слід також вказати, що факт (факти) спростування презумпції теж виступає очевидним фактом як і факти-підстави дії презумпції, оскільки в особи, яка стверджує про відсутність презюмованого факту, повинні бути певні причини для таких заяв.

Для ілюстрації взаємодії структурних елементів фактичної основи доказової презумпції можна розбити на фактичні складові використання доказової презумпції недостовірності негативної інформації, що поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Фактами-підстави дії цієї презумпції виступають факт поширення інформації про особу (опублікування у пресі, трансляція по радіо та телебаченню тощо) та факт її негативного відтінку (інформація має негативне забарвлення, якщо її змістом є ствердження про порушення особою законодавства, моральних принципів тощо, тобто мова йде про конкретні факти поведінки особи в будь-якій сфері її життєдіяльності). Вказані факти є очевидними і легко можуть бути встановлені в силу того, що вони зовнішньо виражені. Встановлення цих фактів дає можливість зробити припущення про існування презюмованого факту — поширена негативна інформація не відповідає дійсності. Саме тому доведення стороною у цивільному процесі поширення про неї негативної інформації буде обумовлювати судження про недостовірність такої інформації: показується взаємообумовлюючий зв'язок між фактами-підстави дії презумпції та презюмованим фактом. Наскільки такий взаємозв'язок є *закономірним*¹², правового значення немає, бо норма права, яка закріпила цю презумпцію, чітко і ясно вказала на взаємообумовленість фактів-підстави дії презумпції та презюмованого факту. Факт спростування презумпції може бути спрямований на заперечення факту поширення інформації (висловлювання не будь-яких відомостей може розцінюватися як поширення інформації) або відсутності у ній негативного характеру (наприклад, у висловлюваннях містяться оціночні судження). В описаній ситуації факт спростування презумпції безпосередньо заперечує наявність фактів-підстави дії презумпції та опосередковано презюмований факт, бо припущення не буде робитися, якщо відсутні факти-підстави дії презумпції. Але факт спростування презумпції може бути безпосередньо спрямований на спростування презюмованого факту — відповідач докаже відповідність дійсності поширеної про особу негативної інформації. Таким чином, факт спростування презумпції дійсно перебуває у взаємовиключаючому безпосередньому або опосередкованому зв'язку з фактами-підстави дії презумпції та презюмованим фактом.

Отже, огляд взаємозв'язку фактів-підстави дії презумпції, презюмованого факту та факту (фактів) заперечення презумпції показує неоднорідні зв'язки структурних елементів фактичної основи доказової презумпції. Знання елементів структури доказової презумпції та їх взаємодія між собою дозволить суду належним чином вивчати та співставляти обставини цивільної справи, оскільки вказані три види фактів фактичної основи доказових презумпцій мають значення тільки у межах тієї системи, яка породжена їх взаємодією. Д. А. Керімов з цього приводу зазначив, що в системному цілому елемент виступає найбільш сильним засобом органічного зв'язку його частин¹³. У той час як самостійне існування частини перетворює її в окреме та позбавляє її специфічних особливостей як компонента цілого¹⁴.

¹² Див. з цього приводу: Гурвич М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9; Моторний Ю. Забезпечення свободи слова: проблеми цивільного законодавства // Юридичний вісник України. — 2004. — № 5 (449); Якубенко В. Защита свободы слова в суде // Юридическая практика. — 2003. — № 48 (310) та ін.

¹³ Керімов Д. А. Указ. работа. — С. 198.

¹⁴ Там же. — С. 195.

Елементи структури фактичної основи доказової презумпції, як вище вже було зазначено, породжують зв'язки двоякого роду: зв'язки між собою та зв'язки з доказовою презумпцією у цілому (у цьому і розкривається специфіка юридичних фактів із конструкції доказової презумпції як її структурних елементів).

Якщо говорити про взаємозв'язки фактів-підстави дії презумпції, презюмованого факту та факту (фактів) спростування презумпції в якості структурних елементів з доказовою презумпцією в цілому як цілісним правовим утворенням, може показатися, на перший погляд, що назва структурних елементів підібрана невдало, бо створюється враження, нібито факти-підстави дії презумпції та факт (факти) спростування презумпції перебувають за межами самої презумпції. Але насправді саме така назва цих структурних елементів й покликана з очевидністю проілюструвати їхню взаємодію не тільки між собою, але із доказовою презумпцією у цілому.

Якщо взяти до уваги фактичну основу доказової презумпції, то кінцевою метою її використання у цивільному процесі є поставлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Для того щоб вказана ціль була реалізована, необхідною є наявність *позитивного зв'язку* фактів-підстави дії презумпції із самою доказовою презумпцією та *негативного зв'язку* фактів спростування презумпції з відповідною презумпцією.

Позитивний зв'язок фактів-підстави дії доказової презумпції із самою презумпцією показує, що ці факти встановлені за допомогою доказів, а це, у свою чергу, й дає можливість суду використати при вирішенні цивільної справи доказову презумпцію. Проте така можливість перетвориться в обов'язок суду тільки при наявності негативного зв'язку факту (фактів) спростування презумпції із самою презумпцією, який показує, що спроби заперечити наявність фактів-підстави дії презумпції чи презюмованого факту не привели до бажаного результату.

Так, у вересні 2000 року Ш-па С. Г. звернувся з позовом до У-на В. І., С-ка М. М., Д-на Б. В., та редакції газети "Г" про захист честі та гідності, спростування відомостей, що не відповідають дійсності, та відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що стаття "Просвітянський Лазаренко?", розміщена в газеті "Г" від 12 вересня 2000 року, містить неправдиві відомості, що порочать його честь і гідність. Рішенням Івано-Франківського міського суду від 17 серпня 2002 року, залишеним без змін ухвалою судової палати в цивільних справах Апеляційного суду Івано-Франківської області від 19 листопада 2002 року, у позові відмовлено. У касаційній інстанції скарга Ш-па С. Г. була задоволена та справа направлена на повторний розгляд до суду першої інстанції. Мотивація касаційної інстанції зводилась до наступного. Відповідно до ч. 1 ст. 7 ЦК УРСР (редакція 1963 р.) громадянин або організація вправі вимагати по суду спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать їх честь і гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди їх інтересам, якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності. У своїй позовній заяві Ш-па С. Г. в числі інших просив спростувати відомості стосовно того, що свою роботу в товаристві "П" він сповна використав для особистого збагачення, і що з роботою в Народному домі одночасно почали рости його власні будинки. Відмовляючи у задоволенні позову, суд виходив з того, що опубліковані в статті "Просвітянський Лазаренко?" відомості відповідають дійсності. Як на один із доказів правдивості опублікованих відомостей суд послався на вирок у кримінальній справі щодо Ш-пи С. Г. Але при цьому суд не врахував, що вироком суду від 21 серпня 2000 року позивач був засуджений за використання бюджетних коштів не у відповідності з їх цільовим призначенням та за халатність, а не за корисливі злочини. Доказів того, що позивач використав свою роботу у "П" для особистого збагачення, незаконного отримання або присвоєння бюджетних чи інших коштів і будівництва на ці кошти власних будинків, суд у рішенні не навів. Суд не врахував також, що, крім відомостей, викладених у вирок, стаття містить й інші відомості, правдивість яких позивачем оспорена, а відповідачами не доведена, як це передбачено ст. 7 ЦК УРСР¹⁵.

Таким чином, із аналізу вказаної судової справи видно, що суд першої та апеляційної інстанцій виходили з того, що інформація про особисте збагачення позивача за рахунок

¹⁵ Ухвала судової палати Верховного Суду України у справі № 6-1259к03 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1972>.

бюджетних коштів відповідає дійсності, бо одним із доказів, що це підтверджує, виступає вирок суду відносно позивача, який набрав законної сили. Тому вони не вбачали за необхідне ставити в обґрунтування судового рішення презюмований факт, оскільки у справі хоч і наявні позитивні зв'язки фактів-підстави дії доказової презумпції (поширення негативної інформації про особу) із самою презумпцією, але відсутні негативні зв'язки факту спростування презумпції із самою презумпцією, бо відповідач доказав відповідність дійсності поширеної про особу негативної інформації. Суд касаційної інстанції, не заперечуючи наявності позитивного зв'язку фактів-підстави дії доказової презумпції із самою презумпцією, зайняв стосовно негативного зв'язку факту спростування презумпції з самою презумпцією протилежну позицію: відповідач не довів відповідність дійсності негативної інформації, що поширена про особу. Таке вирішення питання показало, що є наявні негативні зв'язки факту спростування презумпції з самою презумпцією і в сукупності з позитивними зв'язками суд першої та апеляційної інстанції в обґрунтування своїх судових рішень (ухвал) повинні були поставити презюмований факт, але вони цього не зробили, що й обумовило неправильне вирішення цивільної справи.

Отже, вивчення характеру зв'язків структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій з самою презумпцією розкриває характер поведінки сторін цивільного процесу щодо доказування очевидних фактів із конструкції доказових презумпцій та поведінка суду, який вирішує цивільну справу стосовно поставлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Це безпосередньо пов'язано з функціональним впливом доказової презумпції у цивільній справі: перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, вплив на формування фактів предмета доказування, визначення порядку застосування правової норми тощо (вказані зв'язки структурних елементів як частини до цілого розкривають функціональне значення цілого).

Наведене щодо елементів структури доказових презумпцій дає підстави говорити про *систему* юридичних фактів, яка виступає основою будь-якої доказової презумпції. У вказаній системі складаються різноманітні за характером зв'язки двох видів: зв'язки між елементами структури доказової презумпції та зв'язки між вказаними елементами з самою доказовою презумпцією як цілісним правовим утворенням. Знання вказаних зв'язків дасть можливість суду, що вирішує цивільну справу, де використовується доказова презумпція, спрямувати доказовий процес у визначене русло та формувати свої висновки відповідно до функціонального призначення доказової презумпції, чим буде забезпечуватися винесення законного та обґрунтованого рішення у справі.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 11 від 19 травня 2008 року)*

